

शब्दांचा अवकाश

जयंत नारळीकर

jayant@iucaa.ernet.in

दीडशे वर्षांपूर्वी केंब्रिज विद्यापीठाच्या ट्रायपॉस परीक्षा लेखी नसून, तोंडी असत. केविलवाण्या दिसणाऱ्या विद्यार्थ्याला कठीण प्रश्न विचारून जेरीस आणणाऱ्या भयानक आविर्भावाच्या परीक्षकांची कार्टूनस आजही पाहायला मिळतात.

ट्रायपॉसचं पूर्वीचं स्वरूप. परीक्षा मौखिक असे आणि आक्रमक परीक्षकांच्या प्रश्नांना उत्तरं देताना परीक्षार्थी गलितगात्र होऊन जाई. पुढे परीक्षांचं रूपांतर लेखी स्वरूपात झालं, तरी प्रश्नांचं अवघड रूप बदललं नाही.

ट्रायपॉसचं निकालवाचन सिनेट हाऊसमध्ये होतं. त्यानंतर परीक्षक निकालाच्या छापील प्रती वरून खाली फेकतो. ही निकालपत्रकं खाली जाण्याच्या मार्गावर आहेत. उपस्थित विद्यार्थी स्वतःसाठी (किंवा मित्रांकरिता) काही प्रती घेऊन जातात.

(केंब्रिजशर लायब्ररीजच्या संग्रहातून)

क्रिस्स केंब्रिजच्या ट्रायपॉस परीक्षेचे

केंब्रिज विद्यापीठानं २०१० मध्ये आपला ८०० वा वर्षांपनदिन साजरा केला. केवळ वयाचा ज्येष्ठपणाच नव्हे; तर गुणवत्तेचे विविध निकष लावून आपण ह्या विद्यापीठाचं मूल्यमापन करू शकतो. संशोधन क्षेत्रात डोकावला तर आपण पाहतो, की सर्वाधिक नोबेल पारितोषिकविजेते ह्या संस्थेतून आले; पण तत्पूर्वी संशोधनक्षेत्राला आवश्यक असलेल्या हुशार विद्यार्थ्यांचा पुरवठा ज्या परीक्षांनी सतत केला, त्या ट्रायपॉस परीक्षांचं योगदान विसरता कामा नये.

दीडशे वर्षांपूर्वी विद्यापीठाच्या ह्या परीक्षा लेखी नसून, तोंडी असत. केविलवाण्या दिसणाऱ्या विद्यार्थ्याला कठीण प्रश्न विचारून जेरीस आणणाऱ्या भयानक आविर्भावाच्या परीक्षकांची कार्टूनस आजही पाहायला मिळतात. त्या परीक्षांसाठी परीक्षार्थी एका तिपायी स्टुलावर बसे; तर प्रश्नकर्ते खुर्च्यावर बसत.

अर्थात काही हुशार विद्यार्थी परीक्षकांशीही वाद घालू शकत. मला वाटतं, त्यातून 'रॅलर' ही शब्दोत्पत्ती झाली असावी. तिपायीवर (ट्रायपॉस) बसणारा परीक्षार्थी म्हणून परीक्षेला 'ट्रायपॉस' हे नाव पडलं. पुढे लेखी परीक्षां रूपांतर होऊनसुद्धा ह्या परीक्षांचं ट्रायपॉस हे नाव कायम राहिलं.

ह्या सर्व ट्रायपॉस परीक्षांमध्ये गणिताला सर्वाधिक मान दिला जातो. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून सर्वांत 'वयस्कर' म्हणून ही गणिताची ट्रायपॉस परीक्षा विशेष सन्मानाला पात्र ठरते. सन १९०९ पर्यंत गणिताच्या ट्रायपॉस परीक्षेचे निकाल विशिष्ट रूपात लावले जात. पहिला वर्ग रॅलरांचा. ह्यांची गुणक्रमवारीपण जाहीर केली जाई. रॅलरांमध्ये सर्वप्रथम असलेला 'सोनिअर रॅलर' म्हणून घोषित केला जाई. त्यानंतर दुसरा रॅलर, तिसरा रॅलर... अशा तऱ्हेनं ही क्रमवारी 'रॅलरांत शेवटचा' इथपर्यंत जाऊन पुढे दुसऱ्या वर्गात (त्यातील मुलांना 'सोनिअर ऑप्टिमे' म्हणत) व नंतर तिसऱ्या वर्गात (ह्या वर्गाला

'ज्युनिअर ऑप्टिमे' हे नाव होतं) पास झालेल्या शेवटच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत जात असे. ह्या महाशयांना खास नाव देण्यात आलं होतं : 'वूडन स्पून' (लाकडी चमचा). डिग्री घेताना हे महाशय कुलमुहूर्तपुढे वाकले, की त्यांच्या कॉलेजच्या सहाय्यायांकडून त्यांना एक लाकडी चमचा खास प्राइझ म्हणून दिला जाई. मात्र, खरा सन्मान सोनिअर रॅलरसाठी राखून ठेवलेला असे. ह्या विद्यार्थ्यांचं पुढचं शिक्षण खास सुविधांसकट होत असे. त्याला कॉलेजची फेलोशिप, विद्यापीठात चांगलं पद, पाठ्यपुस्तकं लिहिण्याची आमंत्रण आदी सहजगत्या मिळून जात. अशा सोनिअर रॅलरांमध्ये समाविष्ट काही नावं पाहा : जॉन कूच वॅडमस, हॉबसन, लारमॉर, फोरसाइथ, कनिंगहॅम, एडिंग्टन, लिटिल वूड आदी प्रख्यात गणिते. भारताचे पहिले मानकरी होते रॅलर परांजपे (१८९९). त्यानंतर अरुणाचल त्यागराजन् (१९०६). त्या काळी ऑक्सफर्ड-केंब्रिज विद्यापीठांत महिलांना शिकायची परवानगी आणि सोय होती; पण त्यांना डिग्री दिली जात नसे. १८९० मध्ये ट्रायपॉसमध्ये सर्वोच्च स्थान मिळवूनही फिलिपा फॉसेट ह्या विद्यार्थिनीला रॅलरचा मान दिला गेला नाही. ही खेदजनक परिस्थिती १९४८ पर्यंत अस्तित्वात होती. त्यानंतर महिलांना विद्यापीठाचं पूर्ण सदस्यत्व देण्यात आलं.

सोनिअर रॅलर हुशार, कर्तृत्ववान असले, तरी त्या पदाला अवास्तव महत्त्व देणं योग्य नाही, अशा भावनेनं विद्यापीठानं १९०९ नंतर रॅलरांची क्रमवारी गुप्त ठेवायचा निर्णय घेतला. रॅलरांची नावं आता आकारविल्ले जाहीर होतात; पण गणिताच्या ट्रायपॉस परीक्षांचे निकाल जाहीर करण्याची परंपरा मात्र बदलली नाही. सकाळी सिनेट हाऊसच्या आतल्या बाल्कनीवर उभा राहून, शेजारच्या युनिव्हर्सिटी चर्चचे ठोक्रे पडले, की परीक्षक-समितीचा अध्यक्ष निकालाची नामावली वाचतो आणि संपूर्ण निकाल वाचल्यावर त्याच्या छापील प्रती खाली फेकतो. उपस्थित परीक्षार्थी अशा प्रती आठवण

म्हणून गोळा करतात. प्रत्यक्ष परीक्षेबद्दल तिच्या दीर्घ इतिहासातून बरेच किस्से गोळा झाले आहेत. त्यापैकी हे काही निवडक किस्से पाहा!

***

दोन परीक्षार्थी परीक्षेत सर्वोत्तम स्थानासाठी झटत होते. अखेर एकाला वेगळीच युक्ती सुचली. केंब्रिज संपता संपता दक्षिणेकडे ट्रम्पिंग्टन खेडं आहे. सामान्यपणे मनोरंजनासाठी विद्यार्थी तिथं जात. परीक्षा जवळ आली, की अशा मनोरंजनाला वेळ उरत नाही; तरीपण वरील दोघापैकी एकजण दर दुपारी घोड्यावरून ट्रम्पिंग्टनच्या दिशेनं जाऊ लागला. तसाच तो रात्री उलट दिशेनं केंब्रिजकडे परत येई. त्याचे हे जाण्या-येण्याचे मार्ग त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या कॉलेजमधल्या निवासस्थानावरून असत. आपला प्रतिस्पर्धी अभ्यास न करता मजा करतोय, तेव्हा आपणही आराम करावा, असं ठरवून तो दुसरा अभ्यासात ढिलाई करू लागला! त्याला काय माहीत, की आपला प्रतिस्पर्धी ट्रम्पिंग्टनला जाऊन तिथं अभ्यास करतोय? परिणामतः परीक्षेची रेस ट्रम्पिंग्टनला जाणाऱ्यानं जिंकली.

***

परीक्षा सुरू असताना निरीक्षक (हे एक प्राध्यापक होते) लक्ष ठेवून होते. त्यांना दिसलं, की एक विद्यार्थी डेस्कवर एका कागदाखाली लिहिलेलं वाचून मग लिहीत होता. कॉपी करताना त्याला पकडायला ते त्याच्याजवळ गेले आणि कागद उचलून पाहिलं. खाली सुंदर तरुणीचा फोटो होता. "कोण ही? तिचा फोटो परीक्षेच्या हॉलमध्ये का आणलास?" त्यांनी दरडावून विचारलं. विद्यार्थी थरथरत म्हणाला : "सर! माझं गेल्या आठवड्यात लग्न झालं. बायकोचा फोटो पाहून मला उत्तर लिहायला स्फूर्ती येते! कृपा करून तो जवळ बाळगायची परवानगी द्या." प्राध्यापकांनी परवानगी दिली आणि परत येऊन बसले. परीक्षा संपल्यावर त्यांनी ह्या नवपरिणित विद्यार्थ्याची गोष्ट चव घेत कॉमनरूममध्ये सांगितली. तिकडे तो विद्यार्थी आपल्या मित्राला सांगत होता : "खरंतर मी फोटोखालच्या कागदावरच्या नोट्स कॉपी करत होतो आणि फोटो होता ग्रेटा गाबो ह्या नटीचा!" "पण प्राध्यापक-महाशयांनी तो ओळखला असता तर?" त्याच्या मित्रानं विचारले. "शक्यच नाही! मला माहीत आहे, ते कधीच सिनेमे पाहत नाहीत!" तो परीक्षार्थी उत्तरला.

***

कुणाची परीक्षा कठीण ह्याबद्दल गणित आणि इकॉनॉमिक्सच्या प्राध्यापकांमध्ये वाद सुरू होता. "आमच्या पेपरात दरवर्षी नवे प्रश्न असतात आणि विद्यार्थ्यांना आयत्या वेळी ते सोडवायला डोकं वापरावं लागतं. त्याउलट तुमच्या पेपरात दरवर्षी तेच प्रश्न असतात." गणिते महाशय आपण सिक्सर मारल्याच्या थाटात म्हणाले. त्यावर इकॉनॉमिक्सवाले शांतपणे उत्तरले : "आमचे प्रश्न तेच असले तरी उत्तरं दरवर्षी बदलतात."